

УДК 159.923-044.332

DOI 10.32755/sjeducation.2024.01.198

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ДО УМОВ ПОЛОНУ

Мірошниченко Оксана Миколаївна,

кандидат психологічних наук,
доцент, начальник кафедри психології,
Пенітенціарна академія України
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,
e-mail: mirok200067@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-8624-9397;

Шарапова Юлія Володимирівна,

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри психології,
Пенітенціарна академія України
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча 34,
e-mail: juliasharapova2804@gmail.com)

ORCID: 0009-0002-8473-5612

У статті теоретично проаналізовані психологічні особливості адаптації військовополонених до умов полону.

Метою дослідження є розгляд питань, пов'язаних з адаптацією військових до умов полону, їхніми психологічними особливостями та змінами у структурі особистості, які відбуваються внаслідок перебування в полоні.

Автори розкрили фактори впливу полону як умов примусової ізоляції, психіку особистості, виокремили руйнівну складову зміни ціннісних орієнтацій та вплив на подальше життя військовополоненого.

Висновки. *Ступінь деформації свідомості військовополонених залежить від багатьох факторів, а саме: обставини, за яких було взято в полон, умов утримання військовополоненого в полоні; фізичне обмеження (кайданки; відсутність індивідуального простору; незадоволеність фізіологічних потреб; дискомфортні умови тримання; приниження, образи). Полон спричиняє певні наслідки для військовополоненого, які проявляються у фізіологічних, соматичних, психологічних, соціальних змінах, що відображається в соціальних та особистісних факторах, що становить сутність ідентичності полоненого.*

Ключові слова: *полон, військовополонений, адаптація, дезадаптація, психічні стани, фази полону, стадії полону, особистість, поведінка.*

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ADAPTATION WAR PRISONERS TO THE CONDITIONS OF CAPTIVITY

Miroshnychenko Oksana, PhD in Psychology, Associate Professor,
Head of the Department of Psychology,
Penitentiary Academy of Ukraine
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: mirok200067@gmail.com)
ORCID: 0000-0002-8624-9397;

Sharapova Yuliia, PhD in Pedagogy,
Associate Professor of the Department of Psychology,
Penitentiary Academy of Ukraine
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: juliasharapova2804@gmail.com)
ORCID: 0009-0002-8473-5612

The article theoretically analyzes the psychological features of the adaptation of war prisoners to the conditions of captivity.

Captivity is always a condition of forced isolation, which has a certain negative impact on the individual's psyche, which destroys value orientations and affects the future life of a war prisoner. The degree of deformation of the consciousness of war prisoners depends on many factors, among which several main ones can be distinguished: the circumstances under which the prisoner was taken prisoner, the conditions of keeping the prisoner of war in captivity; physical restraint (handcuffs; lack of individual space; dissatisfaction of physiological needs; uncomfortable conditions of detention; humiliation, insults.

Captivity carries with it certain consequences for a war prisoner, which are manifested in physiological, somatic, psychological, social changes, which are reflected in social and personal factors, which constitute the essence of the prisoner's identity. The individual characteristics of the war prisoner, which have certain changes in his basic mental processes and phenomena, are also revealed.

Key words: *captivity, war prisoner, adaptation, maladaptation, mental states, phases of captivity, stages of captivity, personality, behavior.*

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні триває найстрашніший антагоністичний конфлікт в історії людства – війна. Унаслідок збройного конфлікту актуальними постають питання адаптації до військового полону та психологічної кризи, пов'язаної з військовополоненими. Ця криза стосується не лише умов тримання військовополонених, а також певних психологічних змін особистості полоненого на кожній з п'яти стадій полону: захоплення в полон, транспортування, перший допит, перебування в полоні, стадія звільнення з полону.

Актуальним для нашого дослідження постає питання адаптації військовополоненого на стадії перебування в полоні.

Під час тривалого перебування в полоні часто відбувається певна реакція психіки на довготривалу стресову подію, яка не схожа на повсякденні життєві ситуації і вимагає адаптації особистості до таких умов.

Великий страх військових щодо потрапляння в полон має підґрунтя, яке створюється історіями та свідченнями звільнених осіб про жорстокість, тортури та психологічні зміни, яких вони зазнали в полоні. Тому адаптація військовополонених у полоні пов'язана саме з психологічним впливом не тільки умов тримання в таборах, а й середовища, у якому опинився військовополонений. Адаптаційні можливості умов полону обмежені, тому такий перехід може призвести до дезадаптованої поведінки, емоційних та психічних розладів, які формуються внаслідок тортур і страху перед смертю. Невідповідність між рівнем соціальних потреб та їх задоволенням, страх за своє життя, незадовільні умови тримання, складність пристосування до нових умов існування, неможливість задовольнити свої фізіологічні потреби, зміна поведінки, неприйняття норм нового соціального середовища визначає адаптацію військовополонених як актуальне питання, що потребує подальшого вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Праці таких дослідників, як В. Апалькова, О. Хміляра, Ю. Широбокова підтверджують, що полон – це явище, в якому проявляються найскладніші стани для особистості в її житті [1; 6; 9].

Спираючись на нормативно-правову базу щодо визначення статусу військовополонених, ми керуємось Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 року [11], Інструкцією про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затвердженою наказом Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164 зі змінами, внесеними згідно з наказом Міністерства оборони від 10.10.2018 № 514 [10], та Порядком здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими в особливий період, затвердженим постановою КМУ від 17.06.2022

№ 721 [12], де визначено поняття статусу «військовополонені» – це особи, які потрапили в полон до супротивника [10; 11].

Метою цього дослідження є розгляд питань, пов'язаних з адаптацією військових до умов полону, їхніми психологічними особливостями та змінами у структурі особистості, які відбуваються внаслідок перебування в полоні.

Виклад основного матеріалу. Такі науковці, як Ю. Ширококов, В. Апальков, О. Хміляр розглядали психологічні зміни та особливості психічних реакцій військовополонених після потрапляння до полону. Умовно їх можна поділити на такі три фази:

- 1) фаза шоку потрапляння до полону;
- 2) фаза типових змін характеру під час тривалого перебування в полоні;
- 3) фаза звільнення з полону [8; 2].

Під час кожної з вищеперелічених фаз виникають певні стресові реакції, які заважають успішній адаптації військовополоненого. Інтенсивність і тривалість реакцій на захоплення та тримання в полоні в кожного військовополоненого буде різною. Такі реакції вважаються нормальними в стресових ситуаціях.

Перша фаза – фаза шоку потрапляння в полон – характеризується тим, що спочатку військовополонений не може повірити в те, що відбулось. Полонені, в очікуванні невідомого і страшного майбутнього, повсякчас живлять так звану «ілюзію порятунку», що все швидко минеться. Проте згодом у полоненого виникає некерована реакція протесту, що проявляється в ірраціональній поведінці: вдається до втечі, намагається вихопити зброю у противника. Саме тому під час затримання важливо не втрачати самовладання і зберігати спокій. Військовополонений починає розуміти жахи полону й відчувати страх за власне життя, але він повинен усвідомити, що його першочерговою метою в такій ситуації є власне виживання. Контроль власної поведінки в таких екстремальних умовах дає можливість поводитися раціонально, що втілюється в постійній рефлексії власних переживань, думок, слів та вчинків. Тому з перших хвилин захоплення в полон потрібно взяти під контроль свої початкові емоційні реакції.

Вважається, що перші 45 хвилин захоплення є найнебезпечнішими, адже учасники на цій стадії максимально напружені й схильні до імпульсивної поведінки [2].

Перебування в полоні на цій фазі характеризується такою ланкою змін у структурі особистості, яка містить три психологічні складові: вітальна реакція, адаптація, апатія [8, с. 317].

Вітальна реакція в умовах полону стосується таких негативних психоемоційних станів: психологічне напруження, спричинене відчуттям постійного страху, очікуванням фізичного та морального тиску, а також витраченими зусиллями, необхідними для психологічної адаптації; горювання через втрату товаришів; несподівана тривога, викликана тим, що полонених часто перевозять з місця на місце, викликає реакції дратівливості, безсоння, відчуття занепокоєння та знемоги; почуття абсолютної безнадії, розпачу та нездатності впоратися з новим середовищем, відчуття неповноцінності й тяжкі депресивні переживання [7, с. 202].

Наступна складова – адаптація військовополонених до перебування в умовах полону – характеризується таким психологічним проявом, як паніка: перехід до статусу військовополоненого є важко усвідомлюваним. Тому як типові початкові реакції виникають бажання втекти, нестримне тремтіння і плутане мислення. Зневіра, яка триває від перших хвилин до кількох годин. Військовополонений не може повірити в те, що відбувається, і виникає надія, що скоро все минеться або його врятують. Але полон може тривати довго, тому важливо зберігати надію, але бути готовим до тривалих випробувань. Підвищена пильність і тривога, яка триває від перших годин до кількох днів. Вона характеризується певною реакцією на шум, різкий рух, увагою до дрібних деталей. У цей період починається адаптація до нових умов. Опір та поступливість, які тривають з перших днів до кількох тижнів. Для кожного військовополоненого такий період проходить по-різному. Це проявляється в їхній поведінці: деякі опираються будь-яким спробам примусу, інші – не можуть впоратися навіть з відносно незначним тиском. Депресія і відчай через втрату свободи, нудьгу, ізоляцію. Відсутність кон-

такту із зовнішнім світом зазвичай викликають депресію та пасивність. Такий період триває від тижня до місяця [1].

Останнім етапом адаптації є поступове прийняття ситуації та умов полону. На жаль, він не досягається багатьма полоненими. Такий етап триває від перших місяців до кількох років. На цьому етапі відбувається контроль над своїм життям.

Третя психологічна складова перебування в полоні на першій фазі – це апатія, яка виникає через зневіру до цінностей життя та людської гідності, зміну моральних норм поведінки, тугу за домівкою та родиною, втрату волі до життя, відсутність достовірної інформації щодо дати звільнення, душевну напругу, яка в поєднанні з аномальними умовами життя полоненого вносить психологічні зміни у сприйнятті навколишнього середовища та власного внутрішнього світу. Такі умови примусової ізоляції є для військовополоненого психотравмуючою подією [2, с. 18].

Друга фаза характеризується наступною ланкою поведінкових реакцій військовополоненого. Внутрішні установки полоненого переживають подальшу трансформацію, яка проявляється в адаптаційному конфлікті, коли зовнішня поведінка військовополонених не відповідає їхнім внутрішнім переконанням, пов'язана із занепокоєнням, відчуттям втоми, погіршенням концентрації уваги, збудливістю, непосидючістю, послабленням пам'яті, дратівливістю, депресією та головними болями, нічними жахіттями.

Не кожен військовополонений погоджується з обставинами перебування в полоні, тому чинить опір різними формами протесту, такими як саботаж, членоушкодження, симуляція хвороби, голодування, самогубство. Це викликано актами непокори або безнадійним відчаєм. Одним з видів активного протесту є втеча з полону.

У таких умовах уява військовополонених виступає як ірраціональні страхи. Залежно від типології особистості страх може виступати як фактором стресу та фрустрації, так і ресурсом для подолання перешкод. В умовах тривалої ізоляції та самотності страх суттєво посилюється і провокує негативні психічні стани. Тому стан страху, психічного напруження,

який нагнітається впродовж усього періоду перебування в полоні, позначається на характері, міміці та рухах полонених [3].

На фізіологічному рівні військовополонені зазнають повного позбавлення якісного харчування, здорового сну, актуалізуються хронічні захворювання й виникають нові. У такому стані полонені не мають сил, щоб підтримувати базові життєві функції організму.

На психологічному рівні незадоволення фізіологічних потреб призводить до апатії, уповільнення реакцій, послаблення концентрації уваги й пам'яті. Тіло та обличчя військовополоненого відображає напруженість, яку він самотужки не спроможний усвідомити й контролювати. Військовий полон звучує перспективи особистості, травмує психіку, що призводить до дезадаптації. Психологічний стан військовослужбовців характеризується пригніченістю всіх психічних функцій. Самотність і відсутність співчуття формують недовіру, втечу у власний внутрішній світ, де відбувається рефлексія набутого травматичного досвіду. Замкненість і мовчазність виступають як захисний механізм.

Особливе місце серед методів психологічного тиску на військовополоненого посідає ізоляція. Довготривала ізоляція в поєднанні із засобами фізичного тиску доводить особистість полоненого до межі зневіри у власних поглядах, створює підґрунтя для їх зміни, впливає на свідомість і поведінку, що переживається як внутрішньо особистісний конфлікт чи психологічна травма.

Соціальний рівень характеризується обмеженням у спілкуванні з рідними та друзями, руйнується рівень поваги через презирство до особистості полоненого та регулярне приниження, втрачається самоповага. На рівні самовираження військовополонений стикається з необхідністю позбутися попередніх моральних норм. У такому стані полонений потребує психологічної допомоги.

Моральний рівень військовополонених характеризується спустошенням його внутрішніх резервів, втрачається сенс життя, втрачається надія на майбутнє, внутрішній світ вимагає наповнення новим сенсом для подальшого життя, щоб надати сил вижити в полоні. І щоб почати жити заново чи відно-

вити попереднє життя, полонені намагаються віднайти необхідні їм відчуття, які криються в людях, їх ставленні до себе, в навколишньому середовищі [6].

Третя фаза – звільнення з полону – стосується обміну та повернення додому військовополонених. Внутрішня психологічна криза проявляється у психофізіологічних та поведінкових змінах. Цей рівень містить симптоми посттравматичного стресового розладу. Повторні переживання полону охоплюють спонтанні й мимовільні спогади про військовий полон; повторювальні сни, пов'язані з цією подією; флешбеки психологічних страждань, негативні думки і настрої, пов'язані з постійним відчуттям провини, відчуженням від людей, зниженням інтересу до діяльності, порушенням пам'яті, проявами агресивної поведінки, саморуйнівними діями; порушення сну. Тому перебування у військовому полоні є глибокою психологічною кризою для військовослужбовця, яка супроводжується соціальною дезадаптацією колишнього військовополоненого [5].

Після того, як відбувається звільнення військовополоненого з полону, він потребує не лише психологічної допомоги, а й пройти певний період адаптації до життя на свободі, що вимагає відновлення фізичного та психічного здоров'я [6].

Висновки. Таким чином, адаптація виступає як здатність адекватно сприймати навколишню дійсність, людей, події, вчинки, а також готовність спілкуватися, регулювати власну поведінку відповідно до умов, вимог і норм того середовища, де перебуває особистість. Процес адаптації для військовополонених відбуватиметься на всіх стадіях військового полону. Особистість полоненого під час адаптації зазнаватиме певних змін фізіологічного, психологічного та соціального характеру. Основними негативними психоемоційними станами в умовах полону є психологічне напруження, постійний страх та занепокоєння, усвідомлення втрати, несподівана тривога, дратівливість, безсоння, відчуття абсолютної безнадії та розпачу. Психологічна адаптація військовополонених до умов полону є складним процесом, що відображає здатність не втратити сенс та цінність життя.

Список використаних джерел

1. Апальков В. Психологічні механізми регуляції поведінки військовополонених засобами символічної мімікрії. *Europejskie studia humanistyczne: Państwo i Społeczeństwo*. 2020. Issue 4. С. 15–29.
2. Апальков В. В. Психологія поведінки військовослужбовця в умовах полону. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. № 2 (55). С. 15–22.
3. Комар З. Психологічна стійкість воїна : підручник для військових психологів. Київ : Stabilization Support Services, 2017. 184 с.
4. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник. Том 1. Київ, 2018. 208 с.
5. Сафін О., Тімченко О., Ширококов Ю. До питання про соціально-психологічну модель наслідків військового полону. *Психологічний журнал*. 2019. № 2. С. 67–78.
6. Хміляр О. Ф., Апальков В. В. Психологія життя військовослужбовця після полону. *Габітус*. 2022. Вип. 38. С. 128–135.
7. Ширококов Ю. М. Негативні психоемоційні стани у військовополонених в умовах проведення АТО. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2017. С. 200–203.
8. Ширококов Ю. М. Стадії військового полону та особливості їх впливу на психіку військовослужбовців. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2016. Вип. 20. С. 313–322.
9. Ширококов Ю. М. Організація та надання психологічної допомоги військовослужбовцям після їх звільнення з полону. *Сучасні тенденції розвитку науки (ч. II) : мат-ли міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 15–16 берез. 2017 р.). Київ, 2017. С. 28–29.
10. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z070417?find=1&text=військовополонен#w1_1 (дата звернення: 12.03.2024).
11. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 12.03.2024).
12. Про затвердження порядку здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими в особливий період : постанова Кабінету Міністрів України від 17.06.2022 р. № 721. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/721-2022-%D0%BF#n13> (дата звернення: 12.03.2024).

References

1. Apalkov, V. (2020), "Psychological mechanisms of behavior regulation of prisoners of war by means of symbolic mimicry", *Europejskie studia humanistyczne: Państwo i Spółczesność*, Issue 4, pp. 15–29.
2. Apalkov, V. V. (2020), "Psychology of the behavior of a serviceman in captivity. A question of psychology", *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, No. 2 (55), pp. 15–22.
3. Komar, Z. (2017), "Psychological stability of a warrior: a textbook for military psychologists", *Stabilization Support Services*, Kyiv.
4. Basics of rehabilitation psychology: overcoming the consequences of the crisis (2018), Tutorial, Vol. 1, Kyiv.
5. Safin, O., Timchenko, O. and Shirobokov, Yu. (2019), "To the question of the socio-psychological model of the consequences of military captivity", *Psychological journal*, No. 2, pp. 67–78.
6. Khmiliar, O. F. and Apalkov, V. V. (2022), "Psychology of the life of servicemen after capture", *Habitus*, Issue 38, pp. 128–135.
7. Shirobokov, Yu. M. (2017), "Negative psycho-emotional states of prisoners of war in the conditions of ATO", *Psychological and pedagogical problems of professional education and patriotic education of the personnel of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine*, Kharkiv, pp. 200–203.
8. Shirobokov, Yu. M. (2016), "Stages of military captivity and the peculiarities of their influence on the psyche of military personnel", *Problems of extreme and crisis psychology*, Issue 20, pp. 313–322.
9. Shirobokov, Yu. M. (2017), "Organization and provision of psychological assistance to servicemen after their release from captivity", *Modern trends in the development of 37 sciences (Part II): materials of International scientific and practical conference*, Kyiv, pp. 28–29.
10. Instructions on the procedure for implementing the norms of international humanitarian law in the Armed Forces of Ukraine: Order of the Ministry of Defense of Ukraine dated 23.03.2017 No. 164, available at: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17?find=1&text=prisoner of war#wl_1](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17?find=1&text=prisoner%20of%20war#wl_1) (accessed 12 March 2024).
11. Geneva Convention on the Treatment of Prisoners of War dated 12.08.1949, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (accessed 12 March 2024).
12. Ukraine (2022), On the approval of the procedure for the implementation of measures regarding the treatment of prisoners of war in a special period: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 17.06.2022 No. 721, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/721-2022-%D0%BF#n13> (accessed 12 March 2024).